

Певно, якась маленька домішка польської крові текла в жилах викладача латинської мови в Охтирській гімназії Олександра Едуардовича Александровича. Про це свідчило тільки те, що ніхто в Охтирці не вмів так віртуозно танцювати мазурку, як він. Куди там офіцерам, юнкерам, студентам, не кажучи вже про гімназистів старших класів, до Олександра Едуардовича — всі вони були незграбні партачі, тоді як Александрович видавався незрівнянним танцюристом.

Один раз на рік, на різдвяні вакації, він приходив до міського клубу на танцювальний вечір, щоб протанцювати мазурку й одразу піти додому, заговівши на цілий рік. Треба було бачити, як він легко, майже не торкаючись ногами підлоги, наче зовсім невагомий, пурхав по залі метеликом, виробляв усякі вигадливі па, ставав на одне коліно й крутив навколо себе свою даму, легко зіскакував на ноги і знову мчав у танець.

У гімназії його прозвали "Криса", цебто пацюк чи щур по-українському.

Не знаю, які були підстави дати цій миршавій, низенькій людині з білясими очима й сіруватими через сивину борідкою та обрідним волоссям на голові таке негарне проз-висько. Ні прудкості в руках, ні хижого норову не виявляла ця людина, і хіба лиш колір волосся віддалено нагадував ту гидку тварину, але це прозвисько так прилипло до нього, що учні між собою інакше не казали, як "Криса пішов", "Криса казав" тощо.

Як педагог Криса був нікудишній: якщо ми й знали щось із латині, то це від попереднього вимогливого латиніста Петра Миколайовича Чигринця, котрий викладав у нас латину до сьомого класу. Виконувати свої педагогічні обов'язки Крисі заважали його фізичні вади: він недобачав і недочував. Даючи порядком класної роботи перекладати з Овідія чи Горація, Криса нікого не міг піймати на списуванні перекладу з підрядника і, ставлячи оцінки, Крисі нічого не лишалось іншого, як

підкреслювати орфографічні помилки в російському тексті перекладу, що їх робили неуважні учні, списуючи з підрядника.

Особливо допікав Крисі його чудний слух: мало того, що він недочував, а ще й його слух мав якийсь акустичний дефект, коли звуки долітали до Криси не відтіля, де вони виникли. У погану погоду, коли надворі дощило й Крису запихав у вуха вату, він відповідав не до ладу, викликаючи загальний регіт. Повідомить, бувало, Крису, як наш "класний наставник", що до нашого класу прибуває з Польщі два нових учні. На запитання, хто вони — поляки чи євреї, Крису каже: "Це на педагогічній раді буде розглядатись". Одного разу зухвалець Білецький спитав у класі голосно: "Олександр Едуардовичу, чому ви не одружитесь — ви ж удівець?", на що Крису невдоволено відповів: "Я ж казав, що вам у чверті стоїть "четвірка", а ви все набридаєте мені". Якщо Крису когось викликав і загадував читати заданого додому латинського вірша, можна було читати будь-що, аби тільки чулися цезури. Лиш зрідка траплялись несподівані

"осічки", коли на слух Криси находило тимчасове прояснення. Одного разу Крису викликав відомого вже нам зухвальця Білецького і зажадав:

— Прочитайте "Ехежі топитепгит".

Це були перші слова відомого латинського вірша "Пам'ятник", що його наслідував Пушкін у своєму вірші "Я памятник воздвиг себе нерукотворный" і що його переклав на українську мову М. Старицький: "Я спорудив собі надгробок вікопомний". Вивчити цього вірша напам'ять нам задано було ще раніш, і всі ми визудили його добре, окрім, звісно, Білецького, котрий, здавалось, принципово не виконував домашніх завдань з латини.

Білецький глянув на вікно, за яким сіялась надворі нудна осіння мжичка, вуха в Криси були заткнуті ватою, і можна було не сумніватись, що номер, який не раз практикувався в таку погоду, пройде і цього разу

блискуче. Білецький, не довго думаючи, почав читати молитву "Отче наш", розбиваючи її на цезури, як то в латинських віршах, і наголошуючи на ці цезури:

— "Отче наш, да святится имя твое, да будет воля твоя...— і т. д., поки не закінчив:— І не введи нас во искушение, но избави нас от лукавого".

Криса, схилившись над класним журналом, мовчки прослухав до кінця, а потім сталось неймовірно: Криса повернувся до Білецького і незворушно сказав:

— А тепер прочитайте "Богородицю"...

Скандал кінчився "двійкою", хоч Криса не любив ставити їх, а в чвертях найнижчим балом успішності з латини була "трійка".

Взагалі Криса нікому не робив зла, і треба дивуватися, як, з якої причини, чому Криса нажив собі лютого ворога в особі мого однокласника Олександра М'яла.

Це син сільських учителів, відомих у повіті піонерів кооперації, з досить ліберальними поглядами, через що вони перебували під негласним наглядом поліції; у нього була старша сестра, що вчилась у дівочій гімназії,— хоч і не красуня, але дівчина як дівчина. Сашко ж усіма сторонами був невдалий син, що не був схожий ні на сестру, ані на своїх симпатичних батьків. Не можна сказати, що він був нездібний до науки, нерозвинений розумово хлопець, хоч у п'ятому класі він залишився на другий рік, де я його наздогнав; але своєю зовнішністю він був майже потвора. Середній на зріст, він був якийсь розляпистий, незграбний і вайлуватий. Його тіло являло собою недбало замішене тісто, абияк приліплене до кістяка, де вгорі приладнано було велику голову з плескатим тім'ям, здоровенними лопухуватими вухами, широким ротом і сіро-зеленими каламутними очима. Він був дикуватий, відлюдний

похмурий учень, і через це його бокували однокласники, і сам М'яло не виявляв найменшої охоти з кимось товаришувати. До того ж у класі знали, що М'яло слабує на онанів гріх, з яким він попервах таївся, але згодом це стало відомо всім. Учні навіть легко вгадували, чи минулої ночі М'яло вдавався до свого пороку, чи стримувався: у звичайні дні всякий, кому не ліньки було, міг образити словами Сашка, вщипнути, штовхнути й навіть повалити додолу, і Сашко покійно сприймав це як належне. Але горе було тому необачному, котрий, не помітивши вкрай похмурого сердитого настрою М'яла, дозволяв собі чимось зачепити його! Сашко скаженів, сили його так збільшувались, що з ним не могло впоратись і троє учнів, у нестямі він міг встромити в напасника ручку з пером, схопити з парти каламар і облити чорнилом супротивника, а якби в Сашка був у кишені ніж, він, недовго думаючи, шпигонув би ним свого кривдника. Це знали в класі всі учні і в такі дні обминали Сашка подалі, щоб не зазнати страшного одкоша.

А тим часом М'яло дедалі більше віддавався своєму приємному, але вельми шкідливому пороку. Дійшло до того, що в шостому класі він прилюдно на лекціях французької мови, не соромлячись товаришів, ба навіть на розвагу їм, онанував. Пам'ятаю один епізод, схожий на трагікомічну пантоміму. Коли викликаний до кафедри якийсь учень не міг перекласти французького слова, зграбна вчителька, на прозвисько "Канарейка", повела короткозорими очима по класу і спинилась поглядом на М'ялі.

— М'яло, перекладіть.

Саме в цей час М'яло перебував у трансі своєї ненормальної пристрасті, уп'явшись божевільними очима в гарненьку вчительку французької мови. Він підвівся, ледве встигнувши запхати в ширінку грішне тіло, густо почервонів по самі вуха й мовчав.

Учителька, відчувши щось непристойне, тихо сказала:

— Вийдіть, М'яло, з класу...

М'яло непевною ходою пройшов між партами й кафедрою, не спускаючи з учительки несамовитих очей, а та, зіщулившись, дивилась переляканим поглядом слідом за ним, мов кріль на пашу полоза, поки за М'ялом не зачинились двері. Тільки тоді вчителька оговталась і, важко зітхнувши, повела далі свою лекцію.

Не дивно, що ніхто в класі не мав охоти товаришувати з М'ялом, та й сам М'яло не виявляв наміру будь з ким зближатись. Єдиний я становив виняток; мені було жаль

цього нещасного хлопця, і я повадився з ним так само, як і

з усіма в класі, а якщо хто починав глузувати або висміювати

М'яла, я ставав на оборону й рішуче припиняв знущання.

М'яло оцінив це і всім серцем прилинув до мене, ставши зі

мною абсолютно щирим. Він попав у зачароване коло. Зна-

ючи свою потворну зовнішність, він і гадки не припускав,

що його зможе нормально покохати колись якась дівчина,

через що він не задивлявся на вродливих гімназисток, а по-

кладався лише на продажну коротку любов повій у майбут-

ньому, а тим часом вдавався до онанізму. Спрагло про-

читавши "Половой вопрос" Фореля, М'яло дізнався, що

його порок призводить до імпотенції, і після кожного чергового гріха в нього поставало питання, чи не занадто далеко він зайшов у своєму падінні й чи лишаються в нього хоч якісь здібності до нормального злягання з будь-якою жінкою, чи він вичерпався вкрай. Це змушувало його ще раз перевіряти свої здібності й ще раз думати потім, наскільки він зменшив свої шанси для майбутнього статевого життя... /

Про все це М'яло щиро признавався мені, і я намагався всіма силами розряти його й віднаджувати бідолаху від його згубної звички. Частково це вдавалося мені, але тільки частково, бо Сашкова думка раз у раз поверталась до цього клятого питання.

Якщо у восьмому класі більшість учнів цікавилися політичним життям, то М'яла це зовсім не обходило. Зо всіх життєвих проблем його захоплювала тільки одна: зможе він у майбутньому, як усі, жити нормальним статевим життям, чи він сам уже звів себе нанівець? До всього іншого він був цілком байдужий.

І ось, не знати чому, М'яло став запеклим ворогом незлостивому Крисі. Може, якщо вірити теорії Фрейда, М'яло намагався екстравагантними вчинками компенсувати свій ганебний гандж, а може, це було щось інше, але кожного разу, як Криса входив до класу на лекцію, М'яло на весь голос зустрічав його своєрідним привітальним маршем: "Гоп, Криса...", а далі йшли такі непристойні слова, що їх не

витримав би жодний папір. Криса, безперечно, чув усю цю гидоту на свою адресу, але через дивний акустичний дефект свого слуху був певний, що це виспіває не М'яло, котрий стояв за третьою партою праворуч, а тихенький гладкий син крамаря Бойко, що сидів на першій парті проти кафедри й нічим особливим не відзначався.

Криса сідав на кафедру й гнівно казав Бойкові:

— Бойко, перестаньте бешкетувати!

Ніякі запевнення Бойка, що він нічого поганого не робить, тільки ще більше дратували Крису:

— Вижену геть із класу й поставлю "одиницю"! Бойкові нічого не лишалось, як благодати М'яла припинити

виспіувати свої зустрічні марші Крисі, але М'яло не міг відмовити собі в приємності непристойно вітати Крису, і Криса й далі входив у клас під вигуки "Гоп, гоп", сідав на кафедру й сердито казав доведеному до розпачу Бойку:

— Ви знову, Бойко, бешкетуєте? Це дуже погано для вас закінчиться!..

Звісно, Бойко не міг сказати Крисі правди, бо цього не дозволяла сувора товариська етика. Тільки під впливом моїх переконувальних, що нечесно, користуючись хибною Крисиною слухом, пускатись на оті дурощі, ховаючись за спиною безневинного Бойка, М'яло вгамувався, хоч інколи зривався, побачивши Крису на порозі класу, але після першого вигуку "Гоп!" замовкав, а Криса, як і перше, підозріло поглядав на принішклого Бойка.

У восьмому класі, коли ми, гімназисти, зацікавились політикою і спрагло читали газети, де публікувались опозиційні виступи в Державній

думі Мілюкова, Чхеїдзе й Керенського, М'яло зовсім не цікавився ними, ніби то все відбувалось не те що в якійсь іншій країні, а на далекій планеті, і його абсолютно не обходило. Не збудили його й не зворушили бурхливі події Лютневої революції — він не брав участі в нічних патрулюваннях по місту, коли розбіглась старорежимна поліція і її замінили гімназисти двох старших класів, його не видно було ні на гімназіяльних мітингах, ні на зборах учнів-українців. Єдиним питанням, що завжди стояло перед ним, було давнє — чи він остаточно вичерпав свою потенцію, чи ще лишилась якась маленька надія на нормальне статеве життя.

Після закінчення гімназії ми розлучилися з ним: я поринув у просвітянську діяльність, потім подався до Харківського університету, а далі до українського війська, тоді як М'яло лишився, мов заворожений, на Охтирщині.

У круговерті політичних подій, змін влад на Україні, зустрічей з багатьма новими для мене й досі невідомими людьми я забув про М'яла, а коли навесні 1920 року, повернувшись до Охтирки, я зустрівся з поодинокими гімназистами, що вчилися разом із М'ялом і знали його дальшу долю. Те, що я почув від них, так мене вразило, що мені важко було повірити, і тому я спеціально поїхав у село Білку за 28 кілометрів від Охтирки до батьків М'яла дізнатись про їхнього сина правду. І ось що вони розповіли мені.

Коли взимку 1919 року прийшла на Україну вдруге Червона Армія й встановилась Радянська влада, М'яло мов прокинувся від тривалої летаргії. Він раптом захопився політичним життям, уважно читав газети й старанно вивчав програму більшовиків і ковтав безліч політичних брошур, що сипались на людність, мов із рога достатку. Ніхто М'яла не агітував, батьки були з переконань демократами і будь-яка диктатура, навіть диктатура пролетаріату,— не імпонувала їм, а їхній син Сашко дедалі більше проймався ідеями більшовиків і нарешті поїхав до Охтирки й подав заяву про вступ до партії. Його охоче прийняли, бо в більшовиків бракувало інтелігенції, та й соціальне походження М'яла — від "червоних"

піднаглядних за царських часів учителів — було цілком пристойне, щоб його прийняли одразу, навіть без кандидатського стажування. Він міг би лишитись у Охтирці й комісарувати десь у наросвіті, але він попросився на фронт, хоч у гімназії терпіти не міг військової муштри, запровадженої в старших класах під час війни.

У Червоній Армії нашого М'яла, як людину з середньою освітою, але без усякої військової підготовки, призначили комісаром піхотного полку, що вирушав на денікінський фронт. Полк складався здебільшого з рекрутів, набраних у центральних губерніях Росії, та мобілізованих до Червоної Армії офіцерів старої російської армії. Вищому командуванню полк видавався не цілком певним, про що попередили М'яла, сказавши йому, що полк, куди його виряджають, скидається на редиску: зовні червоний, а всередині білий, і тому комісарові треба матися на обачності

Хто зна, як склалися стосунки полкового комісара М'яла з командним складом і червоноармійцями,— гадаю, що навряд чи М'яло здобув там симпатії, бо, звикнувши ще в гімназії до всяких клинів, а то й стусанів від кожного, кому було не ліньки збиткуватись над ним, до того ж будучи попереджений про цей полк під час призначення, М'яло, певно, ставився підозріло до всіх, а це, звісно, не подобається людям. Так чи так, а коли на денікінському фронті стався ворожий прорив, полк, де комісарив М'яло, кинули затикати ту небезпечну дірку...

Як і слід було сподіватись, полк не витримав натиску білих, став відступати, а далі почали розбігатись червоно-армійці й переходити до ворога офіцери. М'яло, побачивши, що кулеметник покинув свій кулемет і побіг за іншими, кинувся до кулемета. Шквальним вогнем він став косити ворожі лави, гадаючи своїм прикладом спинити втікачів його полку. Але марно: ніхто на нього не звертав уваги й у паніці біг далі. М'яло лишився, прикипівши до кулемета, один на полі бою, поки донські козаки, промчавшись десь із флангу, наскочили на М'яла з тилу й порубали його на шматки...

Що це? Яскравий зразок фрейдівської компенсації неповноцінної людини чи щось інше? Ні. Я схильний думати, що це один із тих випадків, коли Жовтнева революція силою своїх гасел про цілковиту перебудову світу підіймала мало не з могили, здавалось, зовсім загиблих людей і підносила їх до вершин самовідданості й героїзму.